

Кравцова І.В.

доцент кафедри екології та безпеки життєдіяльності

Уманський національний університет садівництва

м. Умань, Черкаська обл., Україна

ПРИРОДА УКРАЇНИ У НАУКОВИХ ПРАЦЯХ ГРИЦЯ ВЕЛИЧКА

Сучасна Україна – територія в межах Центральної (Центрально-Східної) Європи [3], яка є найбільшим просторовим утворенням сучасної політичної карти світу. Її площа становить 603,7 тис. км², витягнута з півночі на південь на 893 км та з заходу на схід на 1316 км [5]. Географічне положення обумовлює різноманітні природні умови, ресурси та ландшафтні інваріанти. Окрім того Україна – це регіон інтенсивного господарського освоєння. У виданні 2005 року О.М. Маринич, П.Г. Шищенко зазначають: «... у наш час ландшафтів, яких не змінила господарська діяльність людини, в Україні практично не залишилось. Малозмінені ландшафти становлять 15–20 % території, це, головним чином, території із вторинними лісовими насадженнями, заболочені ділянки, заповідні комплекси» [5, с. 220]. Станом на сьогодні (16.10.2024 року) ситуація зі ступенем антропогенної трансформації природного середовища України характеризується як така, що вести мову про малоперетворені ландшафти буде науково некоректно. Повномасштабна війна, яка ведеться на території держави з 24 лютого 2022 року обумовлює інтенсивний розвиток та функціонування різних груп антропогенних ландшафтів [2] і, як наслідок, стрімке зменшення отих «15–20 %», на яких наголошували О.М. Маринич і П.Г. Шищенко. Тому дослідження природних умов, ресурсів, ландшафтів, які були на території сучасної України у відповідні історичні проміжки за літературними описами, картографічними джерелами, є актуальною науковою проблемою сучасної природничої географії загалом і антропогенного ландшафтознавства зокрема.

Мета: вивчити особливості природних умов України в межах Русі X–XI століть за науковими описами Гриця Величка. Для розкриття мети сформульовано такі завдання: виконати просторове співставлення території сучасної України та Русі X–XI століть, описаної Г. Величком; дати порівняння геолого-геоморфологічної будови території дослідження, клімату, внутрішніх вод, ґрунтового-рослинного покриву та тваринного світу; довести застосування принципу природно-антропогенного сумісництва у наукових вишукуваннях Г. Величка.

Як зазначено у енциклопедичних виданнях [6], на меморіальній дошці, що знаходиться на стіні будівлі внутрішнього двору географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, Григорій (Гриць) Величко (1863–1932 рр.) – визначний український вчений, перший український доктор філософії з географії (1893), який навчався у Львівському університеті (1883–1889). Г. Величко у своїй праці «Політичні і торговельні взаємини Руси і Візантії в X і XI століттю», яка була опублікована у записках Наукового товариства імені Т.Г. Шевченка у 1895 році, дає порівняльну характеристику природних умов Русі та Візантійського царства, а також політичним і торгівельним взаємовідносинам цих державних утворень. Варто зауважити, що Г. Величко наголошує на врахуванні принципу природно-антропогенного сумісництва (не називаючи його так, як сьогодні називає антропогенне ландшафтознавство) при виконанні просторового, економічного та геополітичного порівнянь: «... Розгляньмо ся наперед побіжно в географії обох країв, щоби виробити собі осуд, о скільки природні обставини сприяли або противились обопільним відносинам...» [1, с. 1].

Аналіз наведеної характеристики природних умов Русі-України X і XI століть дає можливість зробити такі висновки:

- Г. Величко просторово окреслює Русь як територію між 42° та 56° сх.д. та 48° і 60° пн. ш. Сучасна Україна просторово знаходиться між 44° – 52° пн.ш., 22° – $40^{\circ} 13' 50''$ сх.д.;

- основну геоморфоструктуру, яка формує фізичну поверхню Русі, автор називає Сарматською низовиною із абсолютною висотою близько 150 м. Також Г. Величко спростовує той факт, що через територію Русі тягнуться два хребти: уральсько-балтійський та уральсько-карпатський, зауважуючи, що з півночі на південь знаходяться приволжанська, центральна та прикарпатська височини. Остання витягнута паралельно Карпатам;

- у X столітті фізичну поверхню Руської держави формували західна частина центральної височини з відрогами на валдайських горбах, придніпрянсько-пінська низовина і майже вся прикарпатська височина. Гологори із г. Камула Г. Величко розуміє в межах Прикарпатської височини;

- характерною особливістю північних земель території дослідження у X і XI століттях було поширення боліт, озер і «багон», а також відзначаємо такий природний процес, описаний у роботі: навесні в період повені чорноморські і балтійські річки мають сполучення між собою: *«... чорноморські і балтійські ріки лучать ся з собою, і на случай потреби легко перенести або переволочи човна з области одного моря до другого. Діл, де ріки найбільше наближуть ся, так і називали «волоком»;*

- на півдні автор описує фундамент Українського кристалічного щита та ті особливості ландшафтної структури території, обумовлені геологічною будовою території дослідження; описує географію поширення четвертинних відкладів, наводячи наукові розмірковування щодо їхньої генези та впливу на ландшафтну структуру території: так північний схід Русі вкритий пісками, глиною та валунами, а південний схід – лесом, *«... біло-жовтавою, дуже урожайною глиною, що в ту і суміші з органічними останками перетворились в верхній верстві в славний чорнозем»;*

- основними річками, які дрениують фізичну поверхню Сарматської низовини в межах Русі X і XI століть Г. Величко називає р. Дністер, р. Бог (розуміємо сучасну р. Південний Буг), р. Дніпро;

- аналізуючи кліматичні особливості Русі, підкреслюємо таке зауваження автора: «... дотеперішні дослідження не виказали наглядно значної зміни клімату в часах історичних, тому не помилились дуже, подаючи для характеристики клімату з X і XI століття дати нинішнього часу». У роботі наведені метеорологічні показники на кінець XIX століття як такі, що характеризують кліматичні особливості Русі у X і XI століттях ($t_{\text{січня}} - -6-0^{\circ}\text{C}$; $t_{\text{квітня}} - 6-7^{\circ}\text{C}$; $t_{\text{червень}} - 19-1^{\circ}\text{C}$; $t_{\text{жовтень}} - 7-6^{\circ}\text{C}$; середньорічна кількість опадів на широті Києва – 528 мм; 39–50% опадів випадає влітку; 65 % хмарних днів; переважаючі вітри – північно-західні і західні влітку, східний взимку);

- чітко визначає відмінності у рослинному покриві між північними та південними територіями, а також зазначає наявність так званого екотону, перехідної смуги між мішаними лісами (північ і північно-західні території) та степом, що вкриває південний схід;

- у рослинному покриві вчений перераховує такі рослинні формації та види: ліси мішані; безлісий степ з характерними травами, ковилою і тирсою та корчами дикої вишні (*Prunus Chamaecerasus*), ракити (*Cytisus bifloris*); у лісостеповій смузі: гаї з «чорнолісу» з граба, дубу, ліщини. «... Буків тут зовсім нема»;

- тваринний світ представлений такими видами: у лісах – жубри (зубри), тури, лосі, олені, дикі кажани, бобрі; в степах – сусли, сайгаки, «...інші звірі, пристосовані щоб жити на степу»;

- важливою природною особливістю Русі Г. Величко називає те, що Русь є континентальною. «... Русинам замкнули приступ до моря на півночі чудські, на полудни могольські племена, а Русини, бодай загал їх, не призвичаєні до торгівлі, не дуже звертали увагу на море і переважно оселями своїми не сягали до моря, до Чудського заливу або до Чорного і Азовського моря...»;

- у тексті статті автор квітень називає «цвітень», сторону горизонту південь – «полудень».

Таким чином, Гриць Величко у своїй роботі «Політичні і торговельні взаємини Русі і Візантії в X і XI століттю» (1895) дає характеристику основних природних умов Русі в межах X і XI століть, окреслюючи основні парадигми природничої географії кінця XIX століття; розкриває принцип природно-антропогенного сумісництва; наводить обґрунтовані приклади взаємозв'язку та взаємообумовленості основних ландшафтних складових і ландшафтних інваріантів.

Список використаних джерел

1. Величко Г. Політичні і торговельні взаємини Русі і Візантії в X і XI століттю. *Записки Наукового товариства імени Шевченка*. Львів, 1895. Т. VI. С. 1–36.
2. Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство. Частина I. Глобальне антропогенне ландшафтознавство. Вінниця: ПП «ТД «Едельвейс і К», 2012. 336 с.
3. Кравцова І. Географічні інтерпретації регіону «Центральна Європа». *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія*. 2024. № 1 (Вип. 56). С. 19–26.
4. Кравцова І. В., Рожі Т. А. Атлас антропогенних ландшафтів України. Умань: Візаві, 2019. 34 с.
5. Маринич О.М., Шищенко П.Г. Фізична географія України: підручник. К.: «Знання», 2005. 511 с.
6. Ровенчак І.І. Величко Григорій Іванович. *Енциклопедія Сучасної України* / Редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2005. URL: <https://esu.com.ua/article-33366> (дата звернення: 16.10.2024)
7. Ситник О.І., Кравцова І.В., Курнос І.Т., Ніколаєвський В.П., Хлевнюк О.Я., Петричук О.І. Природнича географія Гайворонського краю: монографія [за ред. О.І. Ситника, І.В. Кравцової]. Вінниця: ТВОРИ, 2021. 184 с.